

Leksikologiyanın integrativ əsaslı tədrisin qurulmasında rolu

Rəhilə Hümətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

XÜLASƏ

Müasir dövrdə təhsildə integrasiya qaçınılmazdır. İntegrasiya bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də əsas istiqamətlərdən biridir. Təlimdə integrasiya biliklərin hərtərəfli, sistemli mənimsənilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafında da böyük rola malikdir. “*İntegrasiya*” latın sözü olub, “*integratio*” bərpa olunma, “*integrationis*” tam, vahid mənalarını ifadə edir. Tədris prosesində integrasiyadan istifadə şagird biliklərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində, sistemləşməsində böyük rola malik olmaqla yanaşı, onların tədqiqatçı kimi formalaşmasında da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə dilçiliyin leksikologiya şöbəsinin qoşmanın tədrisi zamanı integrasiyanın qurulmasındakı rolundan, istifadə ediləcək pedaqoji üsul və vasitələrdən söhbət açılır.

AÇAR SÖZLƏR

leksik-semantik məna, leksik təhlil, omonim, integrasiya, alqoritm

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 01.04.2024

Qəbul edilib: 03.05.2024

METHODS

The Role of Lexicology in Building Integrative-Based Teaching

Rahila Hummatova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

ABSTRACT

Integration in education is inevitable in modern times. Integration is one of the main directions in the field of education, as in all fields. In addition to creating conditions for the comprehensive and systematic assimilation of knowledge, integration in training has a great role in the development of students' outlook. Integration is a Latin word, which means integratio-restoration, integrationis-complete, unified meaning. The use of integration in the educational process has a great role in connecting and systematizing students' knowledge, and is also of special importance in their formation as researchers. The article talks about the role of the lexicology department of linguistics in the establishment of integration in the teaching of attachment, the pedagogical methods and tools to be used.

KEYWORDS

lexical-semantic meaning,
lexical analysis,
homonym, integration,
algorithm

ARTICLE HISTORY

Received: 01.04.2024

Accepted: 03.05.2024

Giriş

İnteqrasiyanın bir növü olan fəndaxili əlaqə fənnin aşladığı bilik və bacarıqların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, sistemləşdirilməsidir. Fənlərarası inteqrasiya isə bir neçə fənni əhatə edir, onlara aid biliklərin mənimsədilməsində digər fənlər üzrə qazanılmış biliklərdən istifadəni nəzərdə tutur. İnteqrasiyadan, ənənəvi təlimdə istifadə olunmağına baxmayaraq, xüsusi bir tələb kimi irəli sürülməmişdir. Lakin inteqrativlik müasir təlimdə ayrılıqda bir prinsip kimi özünü göstərir və dərs prosesində inteqrasiyanın yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. İnteqrativlikdən məhz əlaqə xatirinə deyil, bilik və bacarıqların vahidliyini təmin etmək məqsədilə istifadə olunur. Azərbaycan dili təlimində hər bir mövzunun tədrisində məqsədəuyğun olaraq inteqrasiyadan istifadə etməliyik. Bir-biri ilə əlaqələndirdiyimiz mövzular, fənlər, həqiqətən də, inteqrasiya tələblərinə cavab verməli, formal xarakter daşımamalıdır.

Əsas hissə

Sözün müstəqil, leksik mənası anlayışları leksikologiya bölməsi ilə inteqrasiyanın yaradılması üçün zəmin yaratmış olur. “Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir” [3, s. 10].

Sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradan qoşmalar omonim, sinonim və antonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Tədris prosesində təhsilverən sözlərin semantik qruplarını, dildəki əhəmiyyətini, üslubi məqamlarını təkrar obyektinə çevirməli, qoşmalarda omonim, sinonim və antonimlik xüsusiyyətlərini mətn kontekstində izah etməli, onların semantik-qrammatik vəzifəsini aydınlaşdırmalıdır. Xüsusən “Qoşmaların mənə növləri” mövzusunun tədrisi prosesində leksikologiya bölməsi ilə əlaqə qurmaq zəruridir. Bu mövzunun tədrisinin əsas məqsədi, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) eyni bir qoşmanın ifadə etdiyi müxtəlif mənə variantını, omonimliyini nəzərə çatdırmaq;
- b) sinonim qoşmalar haqqında aydın təsəvvür yaratmaq;
- c) qoşmaların yaratdığı üslubi məqamları öyrətməklə üslubiyyətə dair vərdişlər aşılamaq;
- d) şagirdlərin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək və s.

Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi üçün təhsilverən ən mühüm pedaqoji metod və üsullardan yaradıcı şəkildə istifadə etməlidir. Qoşmanı, eləcə də digər mövzuları dilçiliyin bütün bölmələri ilə əlaqəli tədris etməyin ən səmərəli

yollarından biri *leksik təhlildir*. “Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün təhlilə geniş yer verilir. Mövcud qanunlar, hadisə və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər” [1, s. 344]. Leksik təhlil Azərbaycan dilindən sistematik kursun ayrı-ayrı bölmələri, mövzuları arasında üzvi, qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etmək ki, “leksik təhlil, hər şeydən əvvəl, leksikologiya bölməsi üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların daha dərinlən mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsinə, keçilən nəzəri materialın, xüsusilə leksikologiya bölməsi ilə bağlı ən vacib leksik məfhumların şüurlu və aydın dərk olunmasına kömək edir” [4, s. 19]. Leksik təhlil eyni zamanda qrammatik mənanın da asan qavranılmasına zəmin yaradır. Bu zaman tələb olunan leksik faktlar seçilir, qruplaşdırılır, bir-biri ilə tutuşdurulur, saf-çürük edilir, ümumiləşdirilir, leksik məfhumların mahiyyətini səciyyələndirən əlamətlər bilavasitə nitqdə: cümlə və mətnlə yoxlanılır. Beləliklə, leksik faktlar haqqında bilik və təsəvvürlər dərinləşir, möhkəmlənir.

Leksik təhlil nitq inkişafına, xüsusilə lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərən ən mühüm pedaqoji üsullardandır. Bu cür təhlillər sözün nitqdəki rolu, onun mənə çalarları, işlənmə məqamları, üslubi xüsusiyyətləri ilə praktik olaraq tanışlıq yaradır, nitqin düzgün, ədəbi dil normalarına uyğun qurulmasına, sözün leksik və qrammatik mənalı arasında fərqi daha dərinlən mənimsəməyə, şüurlu olaraq dərk etməyə kömək edir.

Verilmiş elmi-nəzəri məlumatlardan aydın olur ki, bir sıra qoşmalar həm əsas, həm də digər köməkçi nitq hissələri ilə omonim kimi işlənir. Tədris prosesinin müşahidəsi göstərir ki, omonimlik keyfiyyətinə malik olan belə sözlərin əsas nitq hissələrindən fərqləndirilməsində bir o qədər çətinlik yaranmasa da, köməkçi nitq hissələrinin omonimliyini ayırmaqda çox zaman səhvlərə yol verilir. Bunun qarşısını almaq üçün omonimlik təşkil edən tərəflərin hər birinə aid verilmiş nümunələr əsasında paralel müstəvidə müşahidə aparmaq, müqayisə etmək bacarığı formalaşdırmaq gərəkdir. Məsələn, *sarı* sözü həm sifət, həm feil, həm qoşma, həm də xüsusi isim kimi (antroponim: ad, soyad. Kim ağacların bircə yarpağına toxunsaydı, elə yerindəcə iflic olurdu. *Sarı* bəy bax beləcə qüdrətli idi!) işlənir. Və yaxud *kimi* sözü həm qeyri-müəyyən əvəzlilikdir, həm də qoşmanın müxtəlif mənə növü kimi semantik tutuma malikdir. Bunu həmin sözlərin cümlə daxilində əlaqəyə girdiyi sözlərə və bu zaman qazandığı qrammatik mənaya əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Nümunə üçün aşağıdakı mətnləri leksik təhlilə cəlb edirik:

Eyləyibsən gül rəngimi *sarı* sən,
Tərən oylağına qoyma *sarı* sən,

Təbibimsən, qollarımı *sarı* sən,
Demədim neştər vur, yarala məni (Zodlu Abdulla).

Xəyyat Mirzə, rəngin oldu *sarı*, gəl,
Seyr eləmə səhralarda *sarı*, gəl,
Sərsəri dolanma, bizə *sarı* gəl,
Zər matahın dost sidrinə sər indi (Xəyyat Mirzə).

Bu cür sözlər leksik təhlilə cəlb edilərkən hər birinin leksik və qrammatik mənası, mənşəyi, işlənmə dairəsi, mənaca qrupları və s. dəqiq izah edilməlidir. Misralardan da göründüyü kimi, cinas qafiyə *sarı* leksik vahidləri ilə formalaşır. Çox maraqlı faktdır ki, bayatılarda, aşiq poeziyasının ən çətin janrlarından olan təcnilərdə *sarı* leksik vahidləri və *sarı* qoşması ilə (qrammatik omonimlik) yaranan cinas qafiyələr üstün mövqedə dayanır. Xüsusən bayatılarda bu fakt daha qabarıqdır:

Bağında üzüm *sarı*,
Yeməli üzüm *sarı*.
Yara gələn qadanı
Çəkərəm özüm *sarı*.

Və yaxud:

Ağacda püstə *sarı*,
Dolan gəl dostu *sarı*.
Saçların kəfən eylə,
Cənazəm üstə *sarı*.

Bu, hər şeydən əvvəl, “sarı” vahidlərinin daha çox semantik tutuma malik olması, omonimləşmə xüsusiyyətlərinin əhatəliliyi və ifadə etdiyi poetik ovqatla bağlıdır. Omonim sözlər bədii yaradıcılıqda dilin leksik səviyyəsində yüksək emosional sıqləti ilə seçilən poetik kateqoriyalardandır. Leksik və qrammatik omonimlərdən, onların müxtəlif tiplərindən (omofon, omoform, omoqraf) bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır. Verilmiş nümunələr bu fikirlərə haqq qazandırır. Z. Abdullanın təcni yaradıcılığından götürdüyümüz bəndin birinci misrasındakı “sarı” vahidi leksik-semantik tutumuna görə rəng məzmunu ifadə edir, əlamət, keyfiyyət bildirir. Bu, misranın semantik yükündən də məlumdur (Əslində, misranın sətiraltı mənası daha dərinidir. Yəni sənin eşqin məni xəstə edib, dərindən ölürəm. Ölüm ayağında olan xəstənin rənginin sarılması da təbiidir). Sözü qrammatik mənası sifətdir; mənşəyinə görə milli, istifadə dairəsinə görə ümumişləkdir; həqiqi mənada işlənmişdir, omonimlik

xüsusiyyətinə malikdir. Göründüyü kimi, istər sözün leksik, istərsə də qrammatik mənası cümlə daxilində öz həqiqi sübutunu tapır. Cümlə daxilində iştirak edən sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girir və nəticədə, sözün leksik və qrammatik mənası arasında əlaqə yaranmış olur. Cinasların yaranmasında iştirak edən omonim sözlər birinci və üçüncü misralarda leksik omonimlik yaradırsa, ikinci misrada bu omonimlik təsadüfi, kontekstual xarakter daşıyır. Çünki həmin sözün kökü fərqlidir, yəni o yalnız formasına görə oxşardır. Bu tip omonimlər *omoformlar* adlanır. Bu misrada “sarı” leksik vahidinin kökü “sar”dır. Mənşəyinə görə fars dilinə məxsusdur. Leksik mənası “sığırçın” (balaca quş) deməkdir [2, s. 192]. Misranın semantikasi, tərlan – sar qarşılaşdırılması ilə yaradılan antiteza fikirlərimizin sübutudur. İşlənmə dairəsinə görə passivdir (arxaik alınmadır, əsasən poetik üslubda işlədilir); həqiqi mənada işlənilir; sinonimi yoxdur; antonimi yoxdur; omonimi yenə də fars dilinə məxsus olan “sar” (dəvə) sözüdür; digər misralardakı sözlərlə cinas qafiyə yaradır; -ı ismin təsirlik halının şəkilçisidir. Üçüncü misrada sözün kökü elə “sarımaq” feilidir, tənziqlə, bintlə yaranı bağlamaq, sarımaq mənasını bildirir. Misranın semantik yükündən bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Mənşəyinə görə millidir; istifadə dairəsinə görə ümumişləkdir; həm həqiqi, həm məcazi mənə kimi qəbul edilə bilər; sinonimi “bağlamaq, binti yaranın üstünə dolamaq” və s., antonimi “açmaq”, omonimi bənd daxilində sifət (rəng) vahididir. Bənddən kənar qoşma ilə (bizə sarı) qrammatik omonimliyi var. İkinci misrada fars mənşəli “sar+ı” (sığırçın+təsirlik hal şəkilçisi) leksik vahidi ilə kontekstual omonimlik yaradır. Müəyyən bənd daxilində yenə də fars mənşəli “sar+ı” (dəvə+təsirlik hal şəkilçisi) vahidi ilə situativ (kontekstual) omonimlik yarada bilər. Lakin kontekstual omonimləşmə yalnız mətn daxilində baş verir, mətndənkənar bu cür vahidlər omonim sayılmaz (sarı – sar+ı).

İkinci nümunənin (Xəyyat Mirzə) birinci və ikinci misralarında cinas qafiyəni yaradan “sarı” vahidlərinin leksik-semantik yükü əvvəlki bənddə olduğu kimidir. Ona görə də təkrar etməyə ehtiyac duymuruq. Lakin üçüncü bənddə “sarı” vahidinin müstəqil leksik mənası yoxdur, ayrılıqda suala cavab verə bilmir və cümlə üzvü olmur. O yalnız “bizə” əvəzliyinə qoşularaq istiqamət, yönəlmə məzmunu bildirir. Əvvəlki misralarda eyni fonetik tərkibə malik olan “sarı” sözləri ilə omonimlik yaradır. Göründüyü kimi, leksik təhlil imkan yaradır ki, sözlərin leksik və qrammatik mənalari şüurlu şəkildə dərk edilsin, sözün leksik mənası müəyyənləşdirilərkən leksik mənaya yaxın sözlər, sinonimlər axtarılıb tapılsın. Bu da, öz növbəsində, təhsilalanların məntiqi təfəkkürünün inkişafına, onların lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsinə yol açır, əldə ediləcək elmi-nəzəri məlumatın dərk edilməsinə işıq salır. “Araşdırmalar göstərir ki, fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin sadəcə əlaqə deyil, integrasiya xarakteri

daşması bu münasibətlərin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Bundan əlavə, fənlərarası və fəndaxili integrasiya interaktiv öyrənməyə geniş yol açır. Şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insanlar haqqında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində qurulmuş biliklərə yiyələnməsini stimullaşdırır” [5, s. 18].

Digər üsul və vasitələrdən istifadə etməklə də verilmiş nümunələrdə cinas qafiyə yaradan vahidlərin qoşma və yaxud əsas nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Maraqlı üsullardan biri alqoritmik məsələlərin qoyuluşudur. *Alqoritm üsulu* oxşar dil faktlarını, anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alqoritmik məsələlər qoyulmuş suallarla təhsilalanların elmi-nəzəri bilik və bacarıqları yoxlanılır. Nümunə üçün belə bir alqoritmik məsələ qoyaq:

1. Verilmiş qoşa sözlər arasında məna əlaqəsi varmı?

Sözlər: Ağacda püstə <i>sarı</i> ;	Dolan gəl dostə <i>sarı</i> ;
Cənazəm üstə <i>sarı</i> .	Çıxaydım dağa <i>sarı</i> .

Cavab: yox	<i>hə</i>
------------	-----------

2. Verilmiş qoşa sözlər əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlə üzvü vəzifəsini icra edirmi?

Ağacda püstə <i>sarı</i> ;	Dolan gəl dostə <i>sarı</i> ;
Cənazəm üstə <i>sarı</i> .	Çıxaydım dağa <i>sarı</i> .

Cavab: yox	<i>hə</i>
------------	-----------

3. Verilmiş qoşa sözlər əlaqəyə girdiyi sözlərə əlavə məna çaları verirmi?

Ağacda püstə <i>sarı</i> ;	Dolan gəl dostə <i>sarı</i> ;
Cənazəm üstə <i>sarı</i> .	Çıxaydım dağa <i>sarı</i> .

Cavab: yox	<i>hə</i>
------------	-----------

4. Verilmiş qoşa sözlərin yalnız qrammatik mənasımı var?

Ağacda püstə <i>sarı</i> ;	Dolan gəl dostə <i>sarı</i> ;
Cənazəm üstə <i>sarı</i> .	Çıxaydım dağa <i>sarı</i> .

Cavab: yox	<i>hə</i>
------------	-----------

Nəticə: əsas nitq hissəsi	köməkçi nitq hissəsi
sifət; feil	qoşma

Beləliklə, mövzunun mahiyyəti ilə əlaqədar sualların qoyuluşu alqoritmik məsələni həll etmiş oldu. Bu da, öz növbəsində, oxşar anlayışların dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hər birinin spesifik xüsusiyyətlərinin daha dərinləndirilməsi üçün əsas verir.

Linqvistik eksperiment aparmaqla da qoşmanın əsas nitq hissələri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olur. Alqoritmik məsələlərin qoyuluşunda olduğu kimi, linqvistik eksperiment üsulu ilə də oxşar dil faktları, anlayış

və məfhumların fərqləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman hər hansı məfhum və ya anlayışın özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti olmalıdır ki, onu digərindən mütləq şəkildə fərqləndirə bilsin. Yuxarıda verilmiş nümunələr və yaxud qoşmaların işləndiyi başqa nümunələr üzərində müşahidələr aparmaq və daha sonra eksperiment qoymaqla qoşmanı digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətləri, eyni zamanda yalnız özünəməxsus xarakterik cəhətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

Beyin həmləsi (əqli hücum) üsulu da qoşmanın fərqləndirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu üsul idraki fəallıq yaratmaq, linqvistik müstəvidə analiz edilən dil materialına marağı dərinləşdirmək, çevik təfəkkür və fikri çevik ifadə etmək bacarıqları formalaşdırmaq baxımından faydalıdır.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə qoşmanın əsas nitq hissələri ilə omonimlik yaratdığını az da olsa, müşahidə etdik. Qoşmalar bir-biri ilə həm də omonimləşə bilər.

Nümunələrə nəzər salaq:

Boyun xan çinar *kimi*,
Yanırsan fanar *kimi*,
Ağlım başımdan gedir
Hər səni görən *kimi*.

Bu bayatının birinci və ikinci misrasında ismin adlıq halına qoşulan *kimi* qoşması bənzətmə, müqayisə mənasını ifadə edir. Bənzətmə qoşması güclü poetik fiqurlardan olan müfəssəl təşbehin formalaşmasında geniş istifadə olunur. Bayatıdakı lirik qəhrəmanın zəngin mənəvi dünyası, emosional ovqatı məhz təşbeh vasitəsilə daha qabarıq şəkildə tərənnüm edilir.

Sonuncu misrada *kimi* qoşması adlıq halda işlənmiş feili sifətə qoşularaq zaman məzmunu yaradır. Zaman mənasının ifadəsində indiki zaman məzmunlu feili sifətin də mühüm rolu vardır.

Başqa bir nümunəni izləyək:

Burda Təbrizə *kimi*,
Qar yağır dizə *kimi*.
Bir dözmüsən, bir də döz
Gələn payıza *kimi*.

Bayatının üç misrasında işlənən *kimi* qoşması omonimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Birinci misrada qoşma yönlük halda olan *Təbriz* toponiminə qoşularaq məkan miqyasını, iş və hərəkətin son həddini bildirir. Əslində, yer, məkan məzmunu *Təbriz* onomastik vahidinin daxili məzmununda, onun semantikasındadır. *Kimi* qoşması *Təbrizə* sözünə qoşularaq ondakı məkan mənasının son nöqtə olduğu fikrini

konkretləşdirir. İsmi yönlük halında söz tələb edən *kimi* qoşması *dək, can, cən* qoşmaları ilə sinonimik cərgədə birləşir: *Təbrizə kimi – Təbrizədək – Təbrizəcən*. İkinci misradakı *kimi* qoşması yönlük halda işlənmiş *diz* leksik vahidi ilə birləşərək kəmiyyət həddü, kəmiyyət ölçü miqyası məzmunu bildirir. Kəmiyyət həddü semantik tutumuna malik olan *kimi* qoşması *qədər, can, cən* qoşmaları ilə sinonimlik yaradır: *dizə qədər – dizəcən*. Sonuncu misradakı *kimi* qoşmasının semantik yükü də fərqlidir. Yönlük halda işlənməsini tələb etdiyi zaman *payız* sözünə qoşularaq işin icrasının, hadisənin zaman məsafəsi ilə birlikdə son nöqtəsinin olduğu fikrini konkretləşdirir, zaman həddünü bildirir. Zaman məzmunu yaradan və yönlük hala qoşulan *qədər, can, cən, dək* qoşmaları ilə eyni sinonimik cərgədə birləşir: *payıza qədər – payızacan – payızadək*.

Kimi qoşması qeyri-müəyyən əvəzliliklə də omonimlik yarada bilər: *Kimi* kurorta getmişdi, *kimi* Xəzərin yamyaşıl, duzlu, ılıq suyunda sərinləndirdi (İ. Məlikzadə).

Kimi qoşmasının adlıq halda olan digər qoşmalarla sinonimliyi də nəzərə çatdırılmalıdır. Semantik tutumu bənzətmə ifadə edirsə, *tək, qədər* qoşmaları ilə də sinonimlik yaradır. Məsələn, *lalətək (kimi)* qızarmaq üz qaydasıdır (M. P. Vəqif).

Göründüyü kimi, qoşmanın tədrisində istənilən vaxtda leksikologiya bölməsi ilə əlaqə qurmaq mümkündür. Lakin əvvəlki sətirlərdə qeyd olunduğu kimi, bu əlaqə tədrisin məqsədinə xidmət etməli, zərurətdən yaranmalı, nəticəyönümlü olmalıdır. Bu baxımdan qoşmanın omonimlik təşkil etdiyi köməkçi nitq hissələrindən tədris prosesində məlumat verdikimiz kimi, həmin nitq hissələrini daha dərinləndirən mənimsətmək, qoşma haqqında əldə edilmiş nəzəri biliyi möhkəmləndirmək üçün mövzular arasında yenidən qarşılıqlı inteqrasiya qurmaq daha məqsədəuyğundur.

Bir çox qoşmaların həm də sinonimik cərgə yaratdığı da məlumdur. Demək olar ki, qoşmaların əksər semantik qruplarında bu faktı müşahidə etmək olur: *kimi, tək, nisbət* (müqayisə); *tərəf, doğru, sarı* (istiqlal); *kimi, dək, can, cən* (zaman, məkan həddü); *özgə, qeyri, savayı, ayrı, əlavə* (fərqlənmə, seçilmə); *əvvəl, qabaq* (zaman); *üçün, ötrü, görə* (səbəb və məqsəd) və s. Bu faktın özü də qoşma təliminin leksikologiya bölməsi ilə əlaqəli qurulmasında vacib rol oynayır. Leksikologiya bölməsi ilə əlaqə sinonim sözlər haqqında əldə edilmiş elmi məlumatlara, onların dildəki əhəmiyyətinə, bədii təfəkkürün ifadəsindəki üslubi funksiyasına əsaslanır. Məlumdur ki, Azərbaycan dili çox zəngin ifadə imkanları və vasitələrinə malikdir. Bu vasitələrdən biri də sözlərin sinonimik cərgələr yaratmasındakı semantik imkanının genişliyidir. Qoşmaların sinonimlik xüsusiyyətinin var olmasından söhbət açılarkən, ilk növbədə sinonim sözlər anlayışı xatırlanır, sinonimliyin mahiyyəti bir sıra təlim vasitələri ilə təkrar edilərək möhkəmləndirilir. Bu məqsədlə təhsilverənin uyğun gördüyü pedaqoji üsullardan (mü-

qayisə, müşahidə, alqoritm, linqvistik eksperiment və s.) istifadə edilərək seçilmiş nümunələr üzərində linqvistik müşahidələr aparılır, leksik-semantik təhlillər edilir, yalnız qrammatik mənaya malik olan qoşmanın xarakterik cəhətləri açılır, onların qrammatik-semantik funksiya daşdığı, sinonim, antonim kimi semantik xüsusiyyətlərə malik olduğu faktlarla sübut olunur. Nümunə üçün aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Aşuftəyəm, Məcnun *kimi* zarü pərişan qandasan?
Gəlgil ki, sənsiz qönçə *tək* oldu içim qan, qandasan? (İ. Nəsimi)

Ürək var, anlamır *ahı, fəryadı*,
Ürək var, gülməyir üzü dünyada (A. M. Azaflı).

Ovçu *kimi* gəzdin, ov *təki* qaçdın,
Ürkək ceyran *kimi* dağlardan aşdın (A. M. Azaflı).

Misralar üzərində linqvistik araşdırmalar aparılır, məzmunca bir-birinə yaxınmənalı sözlər seçilir və leksik mənasına görə qruplaşdırılır. Məlum olur ki, *ah* – *fəryad* sözlərinin leksik mənasında yaxınlıq var; qrammatik mənasına görə isimdir; sintaktik vəzifəsi vasitəsiz tamamlıqdır. *Kimi* – *tək* sözlərinin ayrılıqda leksik mənası olmasa da, qoşulduğu sözlərə müqayisə çaları verir. Hər iki misrada yaxınmənalı sözlərin birini digərinin yerinə işlətmək mümkündür, çünki sinonimik cərgə yarada bilər. Leksik-semantik təhlil zamanı çalışmaq lazımdır ki, sözlərin semantik qruplarının mahiyyəti dildəki, eləcə də bədii nitqdəki mövqeyi şüurlu şəkildə dərk edilsin. Belə bir sual qoyula bilər: Sinonim sözlərin qoşa və ya bir bənddə istifadəsi hansı poetik məqsəddə xidmət edir?

Sözlərin leksik-semantik qruplarının üslubi rolunun müəyyənləşdirilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti var. Leksik-semantik təhlil müasir Azərbaycan dilində sinonimlərin xarakteri, sinonim əsas nitq hissələri, sinonim köməkçi nitq hissələri, sinonimlərin əmələgəlmə yolları və üsulları, tipləri, sinonimik cərgə, onların poetik və üslubi imkanları haqqında əldə edilmiş elmi-nəzəri biliyi möhkəmləndirir, bacarıq və vərdişə çevirir.

Nümunələrdə müşahidə edilən sinonimlərin (əsas nitq hissəsi: *ah* – *fəryad*; qoşma: *kimi* – *tək*) üslubi rolunu belə müəyyənləşdirmək olar:

1. Sinonimlər, hər şeydən əvvəl, fikri daha təsirli ifadə edir.
2. Fikrin ən incə məna çalarlıqlarını çatdırır.
3. Poetik kateqoriya kimi çıxış edir.
4. Dili yersiz təkrarlardan qoruyur.

Onu da qeyd edək ki, əsas nitq hissələrinin üslubi cəhətləri olduqca rəngarəng və zəngindir. Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunan təsvir vasitələrinin – təşbehin, metaforanın, epitetin, metonimiyanın və s. formalaşmasının əsasında isim, sifət, feil durur. Eləcə də poetik mətləbin, ədəbi qəhrəmanın ən incə, zərif duyğularının emosional ifadəsində müstəsna əhəmiyyət daşıyan sinonimlər də əsas nitq hissələrindən ibarət olur. Emosionallıq, ekspressivlik onların daxili xüsusiyyətindən, semantik təbiətindən irəli gəlir. Üslubi, poetik kateqoriya kimi müqayisə qoşmalarından və onların sinonimliyindən də istifadə edilir. Çünki müqayisə qoşmaları təşbehin müfəssəl növünün yaranmasında əsas faktordur.

Dili yersiz təkrarlardan qorumaq üçün qoşmaların digər semantik növlərindən daha çox istifadə edilir. Poetik mətləbin çatdırılmasında xüsusi çəkiyə malik olan sinonim müqayisə qoşmalarından bəzən eyni misrada, bəzən bir beytdə, bəzən də mətnin əsasında duran cümlələrdə (mikromətnlərdə) istifadə olunur:

Çəməndə sərv-i-qəddin *tək* çinar görməmişəm,
Rüxün *kimi* səməni-gülüzar görməmişəm (C. Həqiqi).

Bu Xətai düşəli söhbəti-vəslindən irəğ,
Bağrı büryan *kimivü* gözləri giryan *kimidir* (Ş. İ. Xətai).

“Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında antonimlərin də xüsusi rolu vardır. Antonim sözlər, əslində, obyektiv gerçəklikdə, real həyatda, təbiət və cəmiyyətdə, insan münasibətlərində olan əksliklərdən yaranır” [6, s. 123]. Bu ziddiyyətlərin, əksliklərin dildə ifadə forması antonimlərlə mümkün olur. Əsas nitq hissələrinin böyük əksəriyyətində antonimlik xüsusiyyəti mövcuddur. Lakin antonimlik kimi semantik xüsusiyyət qoşmaların çox az qisminə aiddir: *əvvəl – sonra*. Qoşmalarda antonimlik xüsusiyyətinin çox az hallarda müşahidə olunması onun grammatik təbiətindən qaynaqlanır. Qoşmalar əşya, maddi və mənəvi varlıq, əlamət, keyfiyyət, iş və proses, hal və hərəkət anlayışlarından uzaq bir nitq hissəsidir. Bu xüsusiyyətlərin əsas nitq hissəsinə aid olması isə məlum bir həqiqətdir. Bu həqiqətin (əşya, əlamət, iş, proses, hərəkət və s.) içərisində yaxşılıq da var, onun əksi olan pislik də, həyat da var, ölüm də, gözəl də var, çirkin də, irəli də var, geri də, gəlmək də var, getmək də. Bu təbiətin yaratdığı əksliklərdir. Dil, sadəcə, sözlərlə onun ifadəsini təmin edir. Qoşmalarda isə bu cəhətlər yoxdur.

Nəticə

Beləliklə, qoşma və leksikologiya bölməsi arasında yaradılan qarşılıqlı integrasiya və əldə olunan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, bu üsul təlimin keyfiyyətinə olduqca güclü təminat yaradır. Təlimdə integrasiya biliklərin hərtərəfli, sistemli mənimsənilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafında da böyük rola malikdir. Tədris prosesində integrasiyadan istifadə olunması şagirdlərin biliklərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində, sistemləşməsində böyük əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, onların tədqiqatçı kimi formalaşmasında, lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsində, rabitəli nitqlərinin inkişafında, sözlərin poetik imkanlarına bələd olmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. (2004). Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild. Bakı, Nurlan.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. (1981). Bakı, "Maarif" nəşriyyatı.
3. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı.
4. Əhmədov Ə. (1997). Linqvistik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı.
5. Əhmədov A., Abbasov Ə. (2013). Ümumi təhsildə integrasiya: müasir yanaşmalar. "Kurikulum" jurnalı, № 2, s. 14 – 21.
6. Hümətova R. (2017). Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, ADPU.